

Jemina Kotila

HARMAA TALOUS SUOMESSA

Kandidaatintutkielma

Kauppätieteet

Huhtikuu 2020

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	4
2	HARMAA TALOUS.....	6
2.1	Harmaan talouden määritelmät	6
2.2	Käytännön esimerkkejä harmaasta taloudesta	9
2.3	Syitä harmaaseen talouteen.....	10
3	HARMAAN TALOUDEN MITTAAMINEN	12
3.1	Suorat menetelmät	12
3.1.1	Verotarkastukset	13
3.1.2	Kyselytutkimukset	13
3.2	Epäsuorat menetelmät	14
3.2.1	Rahalliset menetelmät	14
3.2.2	Ei-rahalliset menetelmät	15
3.2.3	Tulojen ja menojen eroon perustuva menetelmä	16
3.2.4	Työvoimamenetelmä.....	16
3.2.5	Monimuuttujamallit	17
4	HARMAAN TALOUDEN ILMENEMINEN.....	18
4.1	Arvioita Suomen harmaan talouden koosta	18
4.2	Harmaan talouden vaikutukset	20
4.3	Merkittävimmät harmaan talouden alat Suomessa.....	20
5	HARMAAN TALOUDEN TORJUNTA.....	23
5.1	Toimenpiteet harmaan talouden kitkemiseksi	23
5.2	Toimenpiteiden keskeiset ongelmat.....	28
6	YHTEENVETO	30
	LÄHTEET	31

KUVIOT

Kuvio 1. Kansantalouden toiminta (mukaillen Hirvonen, Lith & Walden, 2010). 7

Kuvio 2. Harmaan talouden mittausmenetelmät (Georgiou, 2007)..... 12

TAULUKOT

Taulukko 1. Harmaa talous prosentteina virallisesta bruttokansantuotteesta (mukaillen Schneider, Raczkowski & Mróz, 2015). 19

Taulukko 2. Harmaan talouden torjuntaviranomaiset Suomessa (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 193–264). 24

1 JOHDANTO

Harmaa talous on mielenkiintoinen, mutta samalla haastava tutkimuskohde. Tietojen kerääminen harmaan talouden toimijoista on vaikeaa, sillä yleensä kyseisessä toiminnassa mukana olleet eivät halua tulla tunnistetuiksi. Harmaan talouden tutkiminen on tärkeää, koska saamatta jäävillä verotuloilla on vaikutusta valtion verokertymään. Lisäksi harmaa talous vääristää kilpailua rehellisesti ja epärehellisesti toimivien yritysten välillä. Tuotteet ja palvelut on mahdollista hinnoitella alemmalle tasolle, jos verot ja muut lakisääteiset maksut jätetään suorittamatta.

Kosonen (2014) nostaa yhdeksi kiinnostavaksi syyksi tutkia harmaata taloutta ristiriidan ihmisten toiminnassa: veroja ei haluta maksaa, mutta toisaalta lakeja halutaan noudattaa. Harmaan talouden tutkimuksessa tulisikin keskittyä koon arvioinnin lisäksi syihin, jotka ajavat ihmisiä toimimaan harmaan talouden piirissä. Taustasyiden ymmärtäminen mahdollistaa harmaan talouden järkevän ja oikein kohdistetun torjunnan.

Harmaan talouden mittaamiseen ei ole olemassa yhtä yleisesti hyväksyttyä menetelmää, mikä aiheuttaa kansainvälisessä tutkimuksessa haasteita. Myös yhtenäisen ja yksiselitteisen määritelmän puuttuminen vaikeuttaa harmaan talouden tutkimusta. (Schneider, Buehn & Montenegro, 2010.) Harmaalle taloudelle on lukuisia englannin kielen vastineita, kuten underground economy, non-observed economy, unofficial economy, shadow economy ja hidden economy. Termeillä on usein pieni vivahde-ero, eikä niillä välttämättä tarkoiteta täysin samaa asiaa eri tutkimuksissa. (Gyls, 2005.)

Tämän kandidaatintutkielman tavoitteena on tarkastella harmaan talouden määritelmää, mittaamista, ilmenemistä sekä torjuntakeinoja Suomessa. Tutkielma vastaa tutkimuskysymyksiin ”Mitä harmaa talous on?” ja ”Miten harmaa talous ilmenee Suomessa?”. Tutkielma toteutetaan kirjallisuuskatsauksena, jonka teoreettisena pohjana ovat tieteelliset julkaisut, raportit sekä kansallinen lainsäädäntö, joka määrittelee osaltaan esimerkiksi mahdollisia torjuntakeinoja.

Tämä opinnäyte koostuu kuudesta pääluvusta. Seuraavassa luvussa esitellään harmaa talous eri määritelmien ja käytännön esimerkkien avulla. Kolmas luku keskittyy harmaan talouden mittausmenetelmien läpikäyntiin. Luvussa neljä tarkastellaan harmaan talouden ilmenemistä ja vaikutuksia. Viides luku käsittelee harmaan talouden torjumisen toimenpiteitä sekä niihin liittyviä keskeisiä ongelmia. Kuudennessa luvussa käydään läpi tutkielman yhteenveto sekä esitellään mahdollisia jatkotutkimusaiheita.

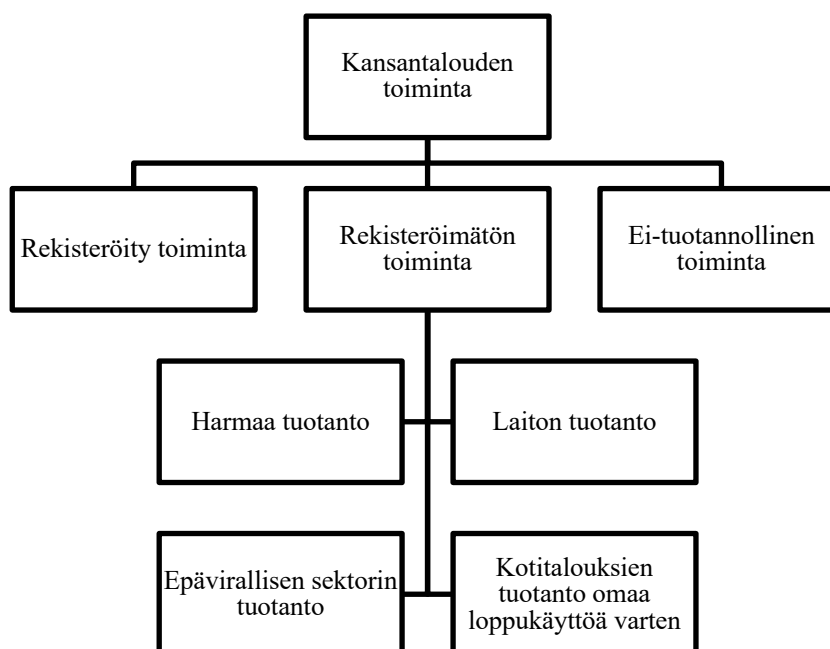
2 HARMAA TALOUS

2.1 Harmaan talouden määritelmät

Harmaalle taloudelle ei ole olemassa yhtä yksiselitteistä määritelmää tai merkitystä. Harmaan talouden käsitteen sisältö on aina riippuvainen sen käyttäjästä ja siitä, mitä termillä halutaan kuvata. Yksi harmaan talouden tutkimuksen suurista haasteista onkin siinä, ettei käsitettä aina määritellä riittävän selkeästi ja yksiselitteisesti. Tällöin on mahdollista, että sama käsite tarkoittaa eri tutkimuksissa eri asioita. (OECD, 2002.)

Schneiderin ja Ensten (2000) mukaan harmaa talous voidaan määritellä tarkoittamaan kaikkia niitä toimia, joita verotettaisiin, jos ne ilmoitettaisiin veroviranomaiselle. Näin määriteltynä käsite on hyvin laaja, eikä se yleensä rajaa kuvattavaa ilmiötä riittävän tarkasti. Tutkimuksissa onkin perusteltua käyttää tiettyä, tarkemmin rajattua harmaan talouden määritelmää. Hirvosen ja Määtän (2018, s. 2–14) mukaan harmaa talous määritellään tyypillisesti joko kansantaloudellisesta tai fiskaalisesta näkökulmasta. Kansantaloudellinen harmaa talous on mahdollista määritellä lähes yksiselitteisesti. Sen sijaan fiskaalinen harmaa talous voi tarkoittaa hyvin erilaisia kokonaisuuksia riippuen käyttötilanteesta. Tutkimuksissa on tärkeää rajata harmaan talouden käsite selkeästi. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 2–14.)

Kansantalouden toiminta jakautuu Hirvosen, Lithin ja Waldenin (2010) mukaan rekisteröityyn, rekisteröimättömään ja ei-tuotannolliseen toimintaan. Rekisteröity toiminta tarkoittaa rehellistä tuotantoa, josta suoritetaan verot ja muut lakisääteiset maksut sääntöjen mukaisesti. Rekisteröimätön eli kansantalouden tilinpidosta puuttuva taloudellinen toiminta on Hirvosen ja Määtän (2018, s. 2–14) mukaan kansantaloudellista harmaata taloutta. Kansantaloudellinen harmaa talous jakautuu Yhdistyneiden kansakuntien (SNA = System of National Accounts, 1993) ja Euroopan unionin (ESA = European System of National Accounts, 1995) kansantalouden tilinpitojärjestelmien käsikirjojen mukaan neljään osaan. Nämä neljä osaa ovat harmaa tuotanto, laiton tuotanto, epävirallisen sektorin tuotanto sekä kotitalouksien tuotanto niiden omaa loppukäyttöä varten. Kansantalouden toimintaa ja kansantaloudellista harmaata taloutta on havainnollistettu kuviossa 1.

Kuvio 1. Kansantalouden toiminta (mukaillen Hirvonen, Lith & Walden, 2010).

Kuviossa 1 esitetty rekisteröimätön toiminta kuvaa kansantaloudellista harmaata taloutta. Rekisteröimättömän toiminnan osioista harmaa tuotanto tarkoittaa lähtökohtaisesti laillisten hyödykkeiden tuotantoa, joka kuitenkin salataan kokonaan tai osittain verojen ja muiden lakisääteisten maksujen välttämiseksi. Laiton tuotanto käsittää laittomien hyödykkeiden tuotannollisen toiminnan sekä sellaisen toiminnan, joka on laitonta silloin, kun tuottajalla ei ole siihen oikeutta. Tällaista tuotantoa on esimerkiksi lääkkeiden valmistaminen ja myynti ilman siihen oikeuttavaa lupaa. Epävirallisen sektorin tuotanto kattaa tuotannollisen toiminnan, jota rekisteröimättömät yritykset suorittavat vähäisessä määrin kotitaloussektorilla. Lisäksi kansantaloudelliseen harmaaseen talouteen lasketaan kotitalouksien tuotanto niiden omaa loppukäyttöä varten. (ESA, 1995; SNA 1993.)

Kansantalouden tilinpidossa on Hirvosen ym. (2010) mukaan aina kyse tuotannollisesta ja arvonalisäystä luovasta toiminnasta. Tämän takia kansantaloudellisen harmaan talouden määritelmään ei sisälly kuviossa 1 esitetty ei-tuotannollinen toiminta. Ei-tuotannollista toimintaa on esimerkiksi sellainen toiminta, joka ei perustu osapuolten omaan tahtoon ja vapaaehtoisuuteen (SNA, 1993). Näin ollen vaikkapa varastamista ei lasketa kansantaloudelliseen harmaaseen talouteen, mutta varastetun tavaran myynti saatetaan laskea (Hirvonen ym., 2010).

Fiskaalisessa merkityksessä harmaa talous tarkoittaa verotuksen ulkopuolelle jätettyjä veronalaisia tuloja (Hirvonen ym., 2010). Suomessa fiskaalisen harmaan talouden määritelmä pohjautuu perinteisesti valtiovarainministeriön (1994) asettaman harmaan talouden selvitystyöryhmän muistioon. Sen mukaan harmaa talous on sinänsä laillista taloudellista toimintaa, joka kuitenkin tapahtuu viranomaisilta salassa, tai jonka tulo salataan siitä menevien verojen ja maksujen välttämiseksi. Hirvosen ja Määtän (2018, s. 2–14) mukaan fiskaalisen harmaan talouden määritelmään kuuluu bruttokansantuotelaskelmaan sisältyvä ja siitä puuttuva harmaa tuotanto sekä muu kuin tuotannollisten tulojen salaaminen.

Laiton tuotanto, kuten huumekauppa, ei sisälly fiskaalisen harmaan talouden määritelmään. Kyseisestä toiminnasta saatava hyöty ei lähtökohtaisesti ole veronalaista. Tästä syystä laittoman talouden huomiointi fiskaalisen harmaan talouden määritelmässä on virheellistä. Sen sijaan esimerkiksi salatut pääomatulot kuuluvat fiskaalisen harmaan talouden piiriin. (Hirvonen ym., 2010.) Fiskaalisessa harmaassa taloudessa halutaan yhä useammin huomioida myös verojen ja maksujen välttämällä saatu välillinen tai välitön taloudellinen hyöty. Tämä luo lisähaasteita käsitteen määrittämiselle. (Hirvonen & Määtä, 2018, s. 2–14.)

Kansantaloudellinen ja fiskaalinen harmaa talous eroavat eniten siinä, että kansantaloudellisessa harmaassa taloudessa on aina kyse rekisteröimättömästä tuotannollisesta toiminnasta. Fiskaalisen harmaan talouden määritelmässä sen sijaan huomioidaan kaikenlainen tarkoituksellinen veronalaisten tulojen salaaminen. Sillä ei ole väliä, onko kyse tuotannollisesta toiminnasta vai ei. Lähtökohtana molemmille määritelmille on harmaan talouden pohjautuminen aina jollain tavalla verojen ja muiden lakisääteisten maksujen välttämiseen. (Hirvonen & Määtä, 2018, s. 1–14.)

Harmaan talouden selvitysyksiköstä annetussa laissa määritellään harmaa talous käsittämään ”organisaation sellaista toimintaa, josta aiheutuvia lakisääteisiä velvoitteita laiminlyödään verojen, lakisääteisten eläke-, tapaturma- tai työttömyysvakuutusmaksujen taikka tullin perimien maksujen suorittamisen välttämiseksi tai perusteettoman palautuksen saamiseksi” (laki Harmaan talouden selvitysyksiköstä 2.1 §). Kuten harmaan talouden kansantaloudellinen ja fiskaalinen

määritelmä, myös harmaan talouden selvitysyksiköstä annetun lain määritelmä pohjautuu verojen ja muiden lakisääteisten maksujen välttämiseen. Hirvonen ja Määttä (2018, s. 8) kuitenkin huomauttavat, että laissa annettu määritelmä harmaasta taloudesta ei ole Suomessa yleispätevä ja ainoa oikea määritelmä, vaan sen tarkoituksena on rajata Verohallinnossa toimivan Harmaan talouden selvitysyksikön toimivaltaa. Hirvosen ja Määtän mukaan laissa harmaa talous määritellään organisaatiotoiminnan kautta, eikä määritelmää täten voida soveltaa yksityishenkilönä harjoitettuun toimintaan.

2.2 Käytännön esimerkkejä harmaasta taloudesta

Hirvosen ja Määtän (2018, s. 1–24) mukaan harmaan talouden toiminnassa on aina kaksi osapuolta: se, joka maksaa suorituksen eli tulojen lähde ja se, joka pyrkii välttämään verot ja muut maksut kyseisestä tulosta. Suorituksen maksaja voi olla melkeinpä kuka tai mikä tahansa, esimerkiksi yksityishenkilö, yritys tai yhteisö. Tulojen lähde ei välttämättä ole tietoinen saajan harjoittamasta harmaasta taloudesta. Suorituksen maksaja voi kuitenkin olla myös osallisena ja mukana mahdollistamassa harmaan talouden toimintaa. Harmaata taloutta voi harjoittaa yksityishenkilö, yritys tai muu yhteisö. Yleisintä se on kuitenkin pienissä yrityksissä. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 1–24.)

Yksityishenkilön näkökulmasta harmaata taloutta on esimerkiksi pimeästi työskentely. Tällöin tulonsaajana olevan yksityishenkilön palkasta ei ole pidätetty ennakonpidätystä tai suoritettu vaadittavia työnantajamaksuja, kuten työnantajan sairausvakuutusmaksua. Palkkatulo voidaan maksaa osittain tai kokonaan pimeästi. Yleensä pimeä palkka maksetaan työntekijälle käteisellä. Pimeänä maksettu palkka on työntekijän näkökulmasta vaarallista, sillä tällöin hän ei ole esimerkiksi työnantajan suorittaman eläkevakuutuksen piirissä. Työnantajan eläkevakuutusmaksu vaikuttaa työntekijän kertyvän työeläkkeen määrään. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 30–34.)

Pimeä palkanmaksu on usein palkanmaksajan ja -saajan välinen yksimielinen sopimus, mutta aina näin ei kuitenkaan ole. Ulkomaisen työvoiman yleistyminen työmarkkinoilla voi johtaa siihen, että kielitaidottomat työntekijät eivät tunne oikeuksiaan tai paikallista työläinsäädäntöä. Työnantaja voi hyötyä ulkomaisesta

työvoimasta esimerkiksi maksamalla liian pientä palkkaa tai teettämällä työtä lainvastaisissa olosuhteissa. (Verohallinto, 2020.)

Yrityksen näkökulmasta perinteistä harmaata taloutta on ohimyynti eli tulojen jättäminen kirjanpidon ulkopuolelle. Yksityishenkilöille myytäessä tulojen jättäminen kirjanpidon ulkopuolelle on helpompaa, sillä he eivät yleensä tarvitse myynnin kirjaamisesta syntyvää kuittia omaa verotustaan varten. Mikäli yrityksen tulot sen sijaan muodostuvat toisilta yrityksiltä saatavista suorituksista, ohimyynti on haastavampaa. Maksavalla yrityksellä on tarve tositteelle omaa kirjanpitoaan ja verotustaan varten. (Hirvonen ym., 2010.)

Toinen usein havaittu harmaan talouden muoto yrityksissä on kuittikauppa. Kuittikauppaa harjoittavien yritysten kirjanpidossa esitetään yleensä tulot normaalisti, mutta kirjanpitoon sisällytetään tekaistuja menotositteita. Yrityksen verotettava tulo halutaan saada pienennettyä tai nollattua kokonaan tekaistujen menotositteiden avulla. (Hirvonen ym., 2010.)

2.3 Syitä harmaaseen talouteen

Schneiderin ja Ensten (2000) mukaan yksi tärkeimmistä syistä harmaan talouden esiintyvyyteen on verotaakan ja sosiaaliturvamaksujen määrän kasvu. Mitä suurempi on ero työntekijäkustannuksilla ja työstä saatavilla verojen jälkeisillä tuloilla, sitä suurempi on kannustin työntekijöillä kaventaa tätä eroa työskentelemällä pimeästi. Myös rekisteröidyn toiminnan palkkataso voi vaikuttaa harmaan talouden työvoimamarkkinoihin. Se, onko vaikutus positiivinen vai negatiivinen, on vielä epäselvää. (Schneider & Enste, 2000.)

Petersen, Thießen ja Wohlleben (2010) esittävät, että sosiaaliturvajärjestelmä voi toimia vahvana kannustimena olla työskentelemättä rehellisesti. Sosiaaliturvajärjestelmän etuuksia vastaanottavilla henkilöillä ei ole kannustinta etsiä töitä, sillä saadut palkkatulot leikkaavat täysimääräisesti saatuja etuuksia. Heidän kokonaistulonsa ovat suuremmat, jos he vastaanottavat sosiaaliturvajärjestelmän etuuksia ja työskentelevät samalla pimeästi. (Petersen ym., 2010.)

Lisääntynyt työmarkkinoiden sääntely voi kannustaa työntekijöitä työskentelemään harmaan talouden puolella. Sääntelyn takia nousseet työntekijäkustannukset voidaan usein vyöryttää ainakin osittain työntekijän maksettavaksi. Tällöin työntekijä voi kokea kannustavammaksi työskennellä pimeästi, sillä nämä sääntelystä johtuvat työntekijäkustannukset on mahdollista välttää osittain tai kokonaan. (Schneider & Enste, 2000.)

Johnson, Kaufmann ja Zoido-Lobaton (1998) esittelevät kierteen, jonka useat valtiot kohtaavat. Korkea veroaste ja sääntelytaakka aiheuttavat harmaan talouden kasvua, mikä lisää painetta julkiselle rahoitukselle. Tämä taas johtaa korkeampaan veroasteeseen. Kiristynyt verotus kannustaa siirtymään pimeään työskentelyyn ja näin ollen lisää harmaan talouden kasvua. Petersen ym. (2010) huomauttavatkin, että tuloverotaakan kasvu on johtanut työntekijöiden tarjonnan siirtymiseen yhä enemmän kohti harmaata taloutta.

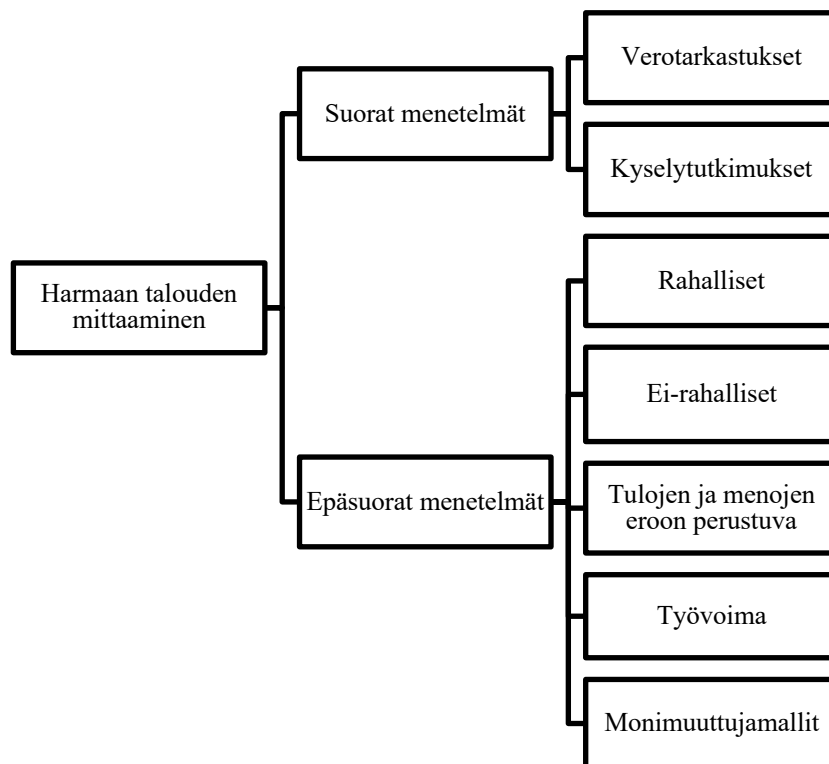
Harmaan talouden kasvu pienentää valtion tuloja, mikä johtaa valtion tarjoamien palveluiden ja tuotteiden laadun sekä määrän heikkenemiseen. Äärimmäisessä tapauksessa tämä johtaa veroasteen nostamiseen ja silti yhä heikompaan laatuun sekä määrään valtion tarjoamien palveluiden ja tuotteiden osalta. Tämä kierre kannustaa työntekijöitä työskentelemään harmaan talouden puolelle. (Schneider & Enste, 2000.)

Almenar, Sánchez ja Sapena (2019) tuovat ilmi, että harmaata taloutta esiintyy enemmän aloilla, joissa on paljon yrittäjyyttä ja itsensä työllistämistä. Hirvosen ja Määtän (2018, s. 25–58) mukaan tämä johtuu siitä, että esimerkiksi Suomessa harmaan talouden harjoittaminen tuolloin on helpompaa. Verohallinnolle tulee ilmoittaa tiedot verotusta varten vuosittain. Työntekijäsuhteessa sekä työntekijä että työnantaja ilmoittavat tiedot Verohallinnolle, jolloin poikkeamat on helppo havaita. Sen sijaan yrittäjä, jonka tulot koostuvat pääasiassa yksityishenkilöille eikä toisille yrityksille myytävistä tuotteista tai palveluista, ilmoittaa tulonsa itse. Verohallinto ei saa tietoja sivustailuhoilta, jolloin ilmoitettujen tietojen tarkastaminen vailla vertailukohdetta on paljon haastavampaa. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 25–58.)

3 HARMAAN TALOUDEN MITTAAMINEN

3.1 Suorat menetelmät

Harmaata taloutta voidaan mitata joko suorien tai epäsuorien menetelmien avulla. Suorat menetelmät perustuvat verotarkastuksiin tai kyselytutkimuksiin. (Schneider & Enste, 2000.) Epäsuorat menetelmät voidaan Georgioun (2007) mukaan jakaa rahallisiin ja ei-rahallisiin menetelmiin, tulojen ja menojen eroon perustuvaan menetelmään, työvoimamenetelmään sekä monimuuttujamalleihin. Jakoa on havainnollistettu kuviossa 2.

Kuvio 2. Harmaan talouden mittausmenetelmät (Georgiou, 2007).

Kososen (2014) näkemyksen mukaan jokaiseen mittausmenetelmään liittyy aina epävarmuutta. Koska yhtä täydellistä ja yleisesti vakiintunutta menetelmää ei ole, myös puutteellisten menetelmien käyttäminen on perusteltua ja järkevää. Harmaan talouden mittaamisessa onkin saadun tuloksen lisäksi tärkeää ymmärtää käytettävän menetelmän heikkoudet ja mahdolliset mittareiden aiheuttamat virheet. (Kosonen, 2014.)

Schneiderin ja Ensten (2000) mukaan harmaan talouden mittaaminen suorien menetelmien avulla perustuu määräysten mukaisiin verotarkastuksiin tai vapaaehtoisiiin kyselytutkimuksiin. Suorien menetelmien etu on siinä, että ne voivat tuottaa hyvinkin yksityiskohtaista tietoa harmaan talouden toiminnasta, rakenteesta ja siihen liittyvistä henkilökohtaisista näkemyksistä. Suorien menetelmien heikkoutena on se, että ne eivät paljasta kaikkea harmaata taloutta. Niiden perusteella ei kyetä ennustamaan harmaan talouden kasvua ja kehitystä pitkällä aikavälillä. Suoria menetelmiä ei siis välttämättä ole mielekästä käyttää varsinaisesti harmaan talouden koon arviointiin, vaan enemmänkin laadullisen tiedon hankkimiseen. (Schneider & Enste, 2000.)

3.1.1 Verotarkastukset

Harmaan talouden kokoa voidaan arvioida verotarkastuksiin ja satunnaisotantaan perustuvalla menetelmällä. Verotarkastuksista saatavat tulokset ovat luotettavia, mikäli oletetaan, että tarkastuksissa on löydetty ainakin suurin osa ilmoittamatta jätetyistä verotettavista tuloista. Tarpeeksi laajalla satunnaisotannalla suoritettu poiminta takaa sen, että mikä tahansa yritys olisi voinut joutua tarkastuksen kohteeksi ja näin ollen tulokset voidaan yleistää kuvaamaan keskimäärin kaikkia. (Kosonen, 2014.)

Kosonen (2014) huomauttaa verotarkastuksiin ja satunnaisotantaan perustuvan menetelmän kritiikiksi sen, että tarpeeksi laajojen ja sen seurauksena luotettavien verotarkastusten toteuttaminen on kallista ja tehotonta resurssien käyttöä. Verotarkastukset tulisikin kohdistaa aloille, joissa jo lähtökohtaisesti epäillään olevan harmaata taloutta. Tällöin ei kuitenkaan voida enää taata, että mikä tahansa yritys olisi voinut joutua tarkastettavaksi. (Kosonen, 2014.)

3.1.2 Kyselytutkimukset

Kyselytutkimuksissa osallistujilta kysytään suoraan, ovatko he mukana harmaan talouden toiminnassa. Kyselytutkimukset toteutetaan pääsääntöisesti anonyymisti ennalta määritellylle joukolle. Kyselytutkimusten ongelma on siinä, että jos harmaata

taloutta ei määritellä tutkimuksen alussa selkeästi ja yksiselitteisesti, osallistujan oma käsitys harmaasta taloudesta vaikuttaa merkittävästi vastauksiin. (Petersen ym., 2010.)

Kyselytutkimuksissa on myös huomioitava, että osallistujat eivät välttämättä vastaa esitettyihin kysymyksiin totuudenmukaisesti. On nimittäin havaittu, että haastateltavat epäroivät kertoa totuuden vilpillisestä käytöksestään, vaikka tutkimukset toteutettaisiin anonymisti. Tämän takia kyselytutkimustulokset ovat epäluotettavia, eikä niiden pohjalta voida arvioida riittävän hyvin pimeän työn määrää ja harmaan talouden kokoluokkaa. Kyselytutkimusten puutteista huolimatta niitä käytetään useissa valtioissa harmaan talouden mittaamiseen. (Schneider & Enste, 2000.)

3.2 Epäsuorat menetelmät

Epäsuorat menetelmät mittaavat harmaata taloutta jonkin havaittavan ilmiön, esimerkiksi sähkönkulutuksen, perusteella. Epäsuorissa menetelmissä mittareina käytettävien ilmiöiden oletetaan sisältävän tietoa harmaan talouden kehityksestä. Myös kaikissa epäsuorissa mittaussmenetelmissä on puutteita, vaikka niitä kehitetään jatkuvasti. (Schneider & Enste, 2000.)

Eri epäsuorilla menetelmillä saadut arviot harmaan talouden koosta vaihtelevat. Tämä johtuu siitä, että harmaan talouden euromääräinen arvio perustuu aina käytettävään mittaussmenetelmään ja käytettyyn harmaan talouden määritelmään. (Hirvonen ym., 2010.) Eri menetelmillä saatuja arvioita on esitelty tarkemmin luvussa 4.1, jossa esitetään arvioita Suomen harmaan talouden koosta.

3.2.1 Rahalliset menetelmät

Rahalliset menetelmät ovat epäsuorista menetelmistä yleisimmin käytettyjä. Rahallisissa menetelmissä käteinen raha toimii indikaattorina harmaasta taloudesta. Rahallisia menetelmiä ovat valuutan kysyntä -menetelmä, transaktiomenetelmä sekä setelien arvoon perustuva menetelmä. (Georgiou, 2007.) Kaksi jälkimmäistä menetelmää jätetään tutkielman rajallisuuden takia tarkemman käsittelyn ulkopuolelle.

Caganin (1958) kehittämässä valuutan kysyntä -menetelmässä oletetaan, että transaktiot harmaan talouden piirissä suoritetaan käteisellä rahalla, jotta niistä ei jää jälkiä viranomaisille. Menetelmä olettaa myös, että verotaakan kasvaessa ihmisten veromoraali laskee. Veromoraalin lasku lisää harmaata taloutta ja näin ollen käteisen rahan kysyntää. Menetelmän mukaan harmaan talouden kasvu näkyy siis lisääntyneenä kysyntänä käteiselle rahalle. (Cagan, 1958.)

Schneiderin ja Ensten (2000) mukaan menetelmä on saanut kritiikkiä siitä, että toisaalta käteisen rahan käyttö ja kysyntä liitetään liian herkästi vain harmaaseen talouteen. Käteisen rahan käyttöön vaikuttavat myös esimerkiksi talouden trendit. Toisaalta menetelmä ei huomioi sitä, että harmaan talouden transaktioita tehdään myös muuten kuin käyttäen käteistä rahaa. Tämän takia menetelmällä mitattu arvio harmaan talouden koosta saattaa olla liian pieni. (Schneider & Enste, 2000.)

3.2.2 Ei-rahalliset menetelmät

Harmaata taloutta voidaan mitata ei-rahallisesti luokitusmenetelmällä, havaitsemismenetelmällä sekä sähkönkulutukseen perustuvalla menetelmällä. Kaksi ensimmäisenä mainittua ovat harvemmin käytettyjä, sillä ne eivät varsinaisesti anna arviota harmaan talouden koosta. (Georgiou, 2007.) Tutkielman rajallisuuden takia ei-rahallisista menetelmistä esitellään tarkemmin ainoastaan sähkönkulutukseen perustuva menetelmä.

Sähkönkulutukseen perustuvassa menetelmässä oletetaan, että sähkönkulutus on paras yksittäinen fyysinen mittari kuvaamaan taloudellista aktiivisuutta. Aktiivisuus tarkoittaa tässä yhteydessä ammattimaista, yritysten harjoittamaa hyödykkeiden tuottamista. Empiirisesti on huomattu, että taloudellisen aktiivisuuden lisääntyessä myös sähkönkulutus lisääntyy. Maailmanlaajuisesti voidaan todeta sähkönkulutuksen ja bruttokansantuotteen suhteen elastisuuden olevan lähellä yhtä. Menetelmässä lasketaan arvio bruttokansantuotteesta sähkönkulutuksen perusteella ja verrataan sitä viralliseen bruttokansantuotteeseen. Erotuksena saadaan arvio harmaan talouden koosta. (Johnson, Kaufmann & Shleifer, 1997.)

Sähkönkulutukseen perustuva menetelmä on yksinkertainen ja siihen tarvittavat tiedot ovat helposti saatavilla, mutta siinä on myös ongelmia. Kaikki harmaan talouden toimet eivät vaadi huomattavaa määrää sähköä. Harmaan talouden toiminnassa on myös mahdollista käyttää muita energianlähteitä, kuten kaasua tai öljyä. Jos fyysiseksi mittariksi otetaan vain yksi energianlähde, menetelmän perusteella tulee havaituksi vain yksi osa harmaata taloutta. (Schneider & Enste, 2000.)

3.2.3 Tulojen ja menojen eroon perustuva menetelmä

Tulojen ja menojen eroon perustuva menetelmä olettaa, että tutkittavan kohteen tulojen ja menojen tulisi olla yhtä suuret. Erityisesti suurempi tulopuoli indikoi harmaan talouden olemassaoloa. (Georgiou, 2007.) Esimerkiksi kansallisessa tilinpidossa tulojen ja menojen tulisi olla yhtäläiset bruttokansantuotelaskelmassa. Eroa tulojen ja menojen välillä voidaan käyttää indikaattorina harmaasta taloudesta. Jotta tämä menetelmä antaa hyvän ja luotettavan arvion harmaan talouden koosta, jokainen osatekijä menojen puolella pitää pystyä ilmoittamaan ilman virhettä. Näin ei kuitenkaan ole, sillä ero tulojen ja menojen välillä edustaa harmaan talouden lisäksi myös esimerkiksi ihmisen tekemää virhettä. Tästä syystä tällä menetelmällä saatu tulos ei ole luotettava. (Schneider & Enste, 2000.)

Tuloihin ja menoihin perustuvaa menetelmää voidaan soveltaa myös kotitalouksiin tai yksittäisiin kuluttajiin. Tällöin haasteeksi muodostuu kuitenkin luotettavan vertailutietolähteen löytäminen, sillä kulutustiedot kotitalouksien tai kuluttajien osalta kerätään pääasiassa kyselytutkimuksilla. Harmaan talouden toiminnassa mukana olevat henkilöt eivät kuitenkaan välttämättä vastaa rehellisesti kyselytutkimuksiin, ja näin ollen saatu tulos harmaan talouden koosta ei ole realistinen. (Georgiou, 2007.)

3.2.4 Työvoimamenetelmä

Työvoimamenetelmä olettaa, että kokonaistyövoiman määrä on vakio. Työvoiman väheneminen rekisteröidyn toiminnan puolella indikoi, että työvoimaa on siirtynyt työskentelemään pimeästi. Työvoiman vaihtelu rekisteröidyn ja rekisteröimättömän toiminnan välillä kuvaa menetelmän mukaan harmaan talouden kasvua ja vähenemistä. (Schneider & Enste, 2000.)

Menetelmä ei ole erityisen realistinen. Työmarkkinoilla olevan työvoiman vaihteluille on myös muita selittäviä tekijöitä, kuin siirtyminen rehellisen ja pimeän työskentelyn välillä. Menetelmä ei myöskään huomio sitä, että työntekijät voivat työskennellä yhtä aikaa rekisteröidyn ja rekisteröimättömän toiminnan piirissä. (Schneider & Enste, 2000.)

3.2.5 Monimuuttujamallit

Edellä esiteltyt menetelmät harmaan talouden mittaamiseen huomioivat vain yhden indikaattorin, joka heijastaa harmaan talouden vaikutuksia. On kuitenkin perusteltua olettaa, että harmaan talouden vaikutukset näkyvät yhtä aikaa tuotannossa, työvoimassa ja rahamarkkinoilla. Monimuuttujamallit (MIMIC models = multiple indicators multiple causes models) pyrkivät mittaamaan harmaata taloutta useiden syiden ja useiden harmaata taloutta heijastavien muuttujien avulla. (Schneider & Enste, 2000.)

Monimuuttujamallit perustuvat tilastolliseen piilomuuttujateoriaan, jossa huomioidaan useita syitä ja useita indikaattoreita. Monimuuttujamallit pyrkivät yhdistämään piilomuuttujia havaittaviin indikaattoreihin ja selittämään kausaalisuutta näiden piilomuuttujien välillä. Harmaan talouden koko on ainoa piilomuuttuja, kun monimuuttujamallia käytetään harmaan talouden mittaamiseen. Monimuuttujamallin avulla pyritään arvioimaan harmaan talouden kokoa sekä ennustamaan sen suuntaa tulevaisuudessa. (Schneider & Enste, 2000.)

Monimuuttujamalleja kohtaan on esitetty kritiikkiä sen takia, että ne huomioivat useita eri muuttujia. Eri tutkijat käyttävät laskelmissaan eri muuttujia, joten tutkimustulokset eivät ole vertailukelpoisia. Laskelmiin on mahdollista valita virheellisesti sellaisia muuttujia, jotka eivät todellisuudessa sisällä tietoa harmaan talouden kehityksestä. Muuttujien valinta tulee tehdä huolellisesti, sillä esimerkiksi käteisen rahan suhteen monimuuttujamalli on altis virhearvioille. Käteisen rahan käyttöön vaikuttavat harmaan talouden lisäksi esimerkiksi trendit tai yleinen taloudellinen tilanne. (Schneider & Enste, 2000.)

4 HARMAAN TALOUDEN ILMENEMINEN

4.1 Arvioita Suomen harmaan talouden koosta

Kansainväliset arviot harmaan talouden koosta Suomessa vaihtelevat. Virénin (2013a, 2013b) ja Hirvosen (2013) julkaisuista on havaittavissa, että tutkijat myös Suomessa ovat eri mieltä siitä, miten harmaata taloutta tulisi arvioida. Yleinen tapa esittää arvio tietyn maan harmaan talouden määrästä on kuvata sitä prosenttiosuutena kyseisen maan bruttokansantuotteesta. Tämän esitystavan ansiosta kansainväliset luvut ovat vertailukelpoisia, kunhan laskuissa on käytetty harmaasta taloudesta yhtenevää määritelmää ja arvio on saatu samaa mittausmenetelmää käyttäen. (Almenar ym., 2019.)

Harmaan talouden kokonaismäärän arviointi on haasteellista, koska yksiselitteisen mittauksen puuttuessa mittauksiin otetaan yleensä huomioon vain jokin osa-alue harmaata taloutta. Kehittyneimmäkään mittausmenetelmät eivät kykene huomioimaan kaikkea. Lukujen vertailukelpoisuuteen vaikuttaa se, ettei kaikilta mailta ole saatavissa samoja tietoja tai tiedot tarkkailuajanjaksolta ovat niin suppeat, ettei niiden käyttäminen analyysissä ole tarkoituksenmukaista. Lisäksi kansalliset tilinpitojärjestelmät eroavat toisistaan, minkä takia tiedot voivat olla vertailukelvottomia. (Petersen ym., 2010.)

Lackó (2000) arvioi Suomen harmaan talouden koon olleen 13,3 % bruttokansantuotteesta vuonna 1990. Tämä arvio on laskettu sähkönkulutukseen perustuvalla menetelmällä, joka esiteltiin tarkemmin luvussa 3.2.2 ei-rahallisten mittausmenetelmien yhteydessä. Arviota ei Schneiderin ja Ensten (2000) mukaan voida kuitenkaan pitää täysin luotettavana, sillä kyseistä menetelmää on kritisoitu erimerkiksi siitä, että se perustuu vain yhden energianlähteen kulutukseen.

Schneiderin (2009) rahalliseen menetelmään (kts luku 3.2.1) perustuvassa arviossa Suomen harmaan talouden koko on ollut 15,8 % vuoden 2005 bruttokansantuotteesta. Virén (2013a) kuitenkin esittää Schneiderin arviota kohtaan kritiikkiä, josta myös Hirvonen (2013) on samaa mieltä. Virénin mukaan Schneiderin mittausmenetelmä perustuu käteiseen rahaan sekä ”mielivaltaisiin oletuksiin”.

Nurminen (2008) arvioi vuonna 2008, että Suomen kansantaloudellisen harmaan talouden määrä on ollut noin 1,5 % suhteutettuna bruttokansantuotteeseen. Hirvonen ym. (2010) esittävät, että verotarkastusten perusteella arvioitu fiskaalinen harmaa talous on vastannut 6,9 % vuoden 2008 bruttokansantuotteesta. He huomauttavat kuitenkin, että fiskaalisen harmaan talouden määrään vertaaminen bruttokansantuotteeseen on kyseenalaista, sillä fiskaalisen harmaan talouden määritelmään sisältyy tuloeria, jotka eivät ole mukana bruttokansantuotteen laskennassa.

Schneiderin, Raczkowskin ja Mrózin (2015) tutkimuksen mukaan Suomen harmaan talouden koko on ollut 12,9 % bruttokansantuotteesta vuonna 2014. Schneiderin ym. tutkimuksen perusteella Suomen harmaan talouden koko on pienentynyt tasaisesti 2000-luvulla, mitä on havainnollistettu taulukossa 1. Harmaan talouden koko on arvioitu luvussa 3.2.5 esiteltyä monimuuttujamallia käyttäen.

Taulukko 1. Harmaa talous prosentteina virallisesta bruttokansantuotteesta (mukaillen Schneider, Raczkowski & Mróz, 2015).

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Suomi	17,2	16,6	15,3	14,5	13,8	14,2	14,0	13,7	13,3	13,0	12,9
EU-maiden keskiarvo	22,3	21,8	21,1	20,3	19,6	20,1	19,9	19,6	19,3	18,8	18,6

Schneiderin ym. (2015) tutkimustuloksista on havaittavissa, että Suomen harmaan talouden koko suhteessa bruttokansantuotteeseen on alle Euroopan unionin jäsenvaltioiden keskiarvon. Tätä on havainnollistettu taulukossa 1. Virén (2013a) arvioikin ajanjakson 2003–2010 perusteella, että ”Suomessa ei ole harmaata taloutta kuin nimeksi”. Virénin mukaan harmaa talous ei ole koollisesti Suomessa merkittävä ongelma.

Edellä esitetyt arviot Suomen harmaan talouden koosta vaihtelevat, koska niissä on käytetty eri mittausmenetelmiä ja mitattu eri asioita. Esimerkiksi Hirvosen ym. (2010) ja Nurmisen (2008) arviot Suomen vuoden 2008 harmaasta taloudesta eroavat toisistaan, koska Hirvonen ym. ovat mitanneet fiskaalisen harmaan talouden kokoa.

Sen sijaan Nurminen on tutkimuksessaan arvioinut kansantaloudellisen harmaan talouden määrää.

4.2 Harmaan talouden vaikutukset

Harmaa talous nähdään yleisesti hyvin negatiivisena ilmiönä, mutta sillä voi olla myös positiivisia vaikutuksia. Schneiderin (1998) mukaan ainakin kaksi kolmasosaa pimeänä hankituista tuloista käytetään rekisteröidyn toiminnan puolella. Harmaa talous voi myös edistää talouskasvua, sillä Dell’Anno (2008) on löytänyt tutkimuksessaan positiivisen korrelaation rekisteröidyn ja rekisteröimättömän bruttokansantuotteen välillä Latinalaisen Amerikan maissa. Harmaa talous on tällöin hyödyllistä, koska se ylläpitää talouskasvua.

Schneider ja Enste (2000) sen sijaan toteavat, että harmaa talous johtaa veropohjan pienenemiseen, joka taas vaikuttaa verovaroin ylläpidettyihin palveluihin. Myös Hirvonen ja Määttä (2018, s. 19–20) ovat tästä samaa mieltä, sillä heidän mukaansa harmaan talouden suurin häviö on aina yhteiskunta. Harmaan talouden takia veroja ja maksuja jää saamatta. Tämä tarkoittaa sitä, että nämä menetetyt verovarot joudutaan keräämään rehellisiltä veronmaksajilta korkeamman verotuksen muodossa.

Harmaa talous johtaa vääristyneeseen kilpailuun rehellisesti ja epärehellisesti toimivien yritysten välillä. Yritykset, jotka jättävät verot ja muut lakisääteiset maksut suorittamatta, voivat hinnoitella tuotteensa alemmalle tasolle kuin sääntöjen mukaisesti toimivat yritykset. Tämä luo epärehellisesti toimiville yrityksille kilpailuetua. (Hirvonen ym., 2010.) Yhtenä vaarana harmaassa taloudessa on se, että veroja kiertävät yritykset voivat hinnoitella rehelliset yritykset kokonaan pois markkinoilta. Tällöin kuluttajille tarjottavat tuotteet ja palvelut ovat laadultaan heikompia, ja talouden toiminta häiriintyy. (Kosonen, 2014.)

4.3 Merkittävimmät harmaan talouden alat Suomessa

Yleisesti ottaen Suomessa tavataan harmaata taloutta eniten rakennusosalalla. Tähän on pyritty puuttumaan lainsäädännön keinoin esimerkiksi käännetyn arvonlisäverovelvollisuuden avulla, jota esitellään tarkemmin luvussa 5.1 harmaan

talouden torjuntakeinojen yhteydessä. Rakennusalan harmaa talous tulee osittain esille sen takia, että kyseiselle alalle kohdistuu paljon verotarkastuksia sen riskialttiuden vuoksi: vuosina 2003–2009 rakennusosalalle tehtiin 3 820 verotarkastusta. Verohallinnolle on mahdollista ilmoittaa anonyymisti epäilyksestä tai vihjeestä harmaan talouden harjoittamisesta. Usein tällainen ilmiö liittyy juuri rakennusosalalla toimivaa yritykseen. Muita yleisiä ilmiöiden kohteita ovat toimijat ravintola-alalla, autokaupassa tai uusien tavaroiden myynissä internetin välityksellä. (Hirvonen ym., 2010.)

Rakennusalan korkeaa harmaan talouden määrää selittävät alan voimakas reagointi talouden suhdannevaihteluihin sekä alan korkea aliurakointiaste. Noususuhdanteessa ammattitaitoisesta työvoimasta voi olla pulaa, joka on mahdollista ratkaista käyttämällä pimeää työvoimaa. Laskusuhdanteessa sen sijaan pyritään karsimaan kustannuksia, joka voi lisätä häiriökäyttäytymistä. Aliurakointiketjut ovat usein pitkiä, minkä seurauksena työntekijöiden ennakonpidätykset ja sosiaaliturvamaksut sekä arvonlisäverot hoidetaan vain tiettyyn tasoon saakka. Sen jälkeen velvoitteiden hoitaminen on mahdollista jättää tekemättä. (Hirvonen ym., 2010.)

Verohallinnon (2017b) mukaan rakennusalan tyypillisiä harmaan talouden ilmenemismuotoja ovat pimeä palkanmaksu, sosiaaliturvamaksujen välttely, tulojen ilmoittamatta jättäminen sekä perusteettomien palautusten hakeminen. Rakennusalaan liittyy myös usein bulvaanijärjestelyjä, joissa käytetään peitehenkilöitä tai -yhtiöitä. Bulvaanijärjestelyn tarkoituksena on Hirvosen ym. (2010) mukaan peitellä yrityksen todelliset vastuuhenkilöt. Rakennusalan harmaan talouden toiminta on ammattimaistunut, mikä tekee tapausten tutkimisesta haastavaa. Harmaaseen talouteen kytkeytyy usein verorikosten lisäksi myös muuta piilorikollisuutta, kuten korruptiota. (Verohallinto, 2017b.)

Rakennusosalalla tapahtuva rekisteröimätön kuutamourakointi on pienimuotoisempaa toimintaa kuin ammattirakentaminen. Tällöin yksityishenkilöt uudisrakentavat tai korjaavat pientaloja, omistusasuntoja sekä vapaa-ajan rakennuksia. Rekisteröimätön kuutamourakointi on helppoa, sillä yksityishenkilöillä ei ole kirjanpito- tai arvonlisäverovelvollisuutta, jotka voisivat tuoda toiminnan ilmi. Kuutamourakointiin motivoi myös hyvin pieni kiinnijäämisriski edellä mainittujen puuttuvien velvoitteiden

takia. Yleinen näkemys kuutamourakointia kohtaan on yleensä hyväksyvä, eikä sitä pidetä vakavana rikoksena. (Hirvonen ym., 2010.)

Toinen merkittävä harmaan talouden ala Suomessa on ravintola-ala. Tyypillisiä harmaan talouden ilmenemismuotoja alalla ovat ohimyynti, peitelty osingonjako sekä pimeä palkanmaksu, johon liittyy usein myös työnantajasuoritusten, kuten sosiaaliturvamaksujen, laiminlyöntiä. Ohimyynti koostuu yleensä ruoka- ja alkoholimyyntistä. Yksi merkittävä ongelma ravintola-alalla onkin alkoholin myynti ja tarjoilu ilman anniskelulupaa. Pienimuotoisessa ravintola- ja matkailutoiminnassa, kuten lomakylätoiminnassa, tulojen jättäminen kirjanpidon ulkopuolelle on helppoa. Peitellyssä osingonjaossa yrityksen varoja siirretään henkilölle tavalla, joka ei virallisesti ole voitonjakoa, mutta todellisuudessa on. Ammattimaisemmassa toiminnassa ravintola-alan ongelmakohtana ovat yritysten omistajuusjärjestelyt, joissa käytetään paljon esimerkiksi bulvaaneja. (Hirvonen ym., 2010.)

Hirvosen ym. (2010) kyselytutkimuksen mukaan yritykset kokevat pimeän työvoiman käytön kaikista merkittävimmäksi harmaan talouden ilmenemismuodoksi ravintola-alalla. Ravintola-alan harmaa talous voi johtua korkeista palkka- ja työvoimakustannuksista, ruokamyyntin korkeasta arvonlisäverosta tai valvonnan vähäisyydestä. On kuitenkin epäselvää, vähentäisikö esimerkiksi arvonlisäverotuksen keventäminen harmaan talouden määrää. (Hirvonen ym., 2010.)

Ravintola-alalle on kohdistunut yhteensä 1 062 verotarkastusta vuosina 2003–2009, jolloin toteutettiin valtakunnallinen ravintola-alaa koskeva verovalvontahanke. Lukumääräisesti eniten verotarkastuksia tehtiin anniskeluravintoloille, yhteensä 485 kappaletta. Verotarkastusten perusteella selvisi, että lähes 40 prosentilla tarkastetuista yrityksistä oli salattuja tuloja, 30 prosentilla pimeää palkanmaksua ja 27 prosentilla peiteltyä osingonjakoa. (Hirvonen ym., 2010.) Ravintola-alalle on kohdistunut tehokkaampaa valvontaa myös myöhemmin. Verohallinto aloitti vuonna 2015 valvontahankkeen, ja vuoden 2016 maaliskuuhun mennessä jopa 66 prosentilla tarkastetuista yrityksistä oli havaittu tarkoituksellista veron välttämistä. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 36–39.)

5 HARMAAN TALouden TORJUNTA

5.1 Toimenpiteet harmaan talouden kitkemiseksi

Viranomaisen näkökulmasta harmaan talouden torjunnan pohjana on lainsäädäntö. Lainsäädäntö määrittelee toisaalta viranomaisen toimivallan ja toisaalta sen, mikä yksilöiden ja yritysten toiminnassa on sallittua ja mikä ei. Yksilön kannalta harmaaseen talouteen ryhtymiseen vaikuttavat kiinnijäämisriski, teolla saavutettava tuotto sekä sanktion arvo. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 267–346.)

Oletetaan harmaasta taloudesta saatavan hyödyn olevan seuraavaa muotoa:

$$EU = pU(Y - f) + (1 - p)U(Y),$$

missä EU = odotettu hyöty
 p = kiinnijäämisriski
 f = sanktion arvo
 U = hyötyfunktio
 Y = teolla saavutettava tuotto.

Edellä esitetyssä yhtälössä kiinnijäämisriski tarkoittaa sitä todennäköisyyttä, jolla vilpillisestä toiminnasta jäädyään kiinni. Kiinnijäämisriski saa arvon nollan ja yhden välillä. Harmaan talouden osalta kiinnijäämisriski voidaan määrittää esimerkiksi mahdollisuutena joutua verotarkastuksen kohteeksi. Sanktiolla tarkoitetaan virallisen rangaistuksen, esimerkiksi sakkorangaistuksen, lisäksi kiinnijäämisestä aiheutuvia mainekustannuksia. Teolla saavutettava tuotto kuvaa maksamatta jätettyjä veroja ja muita lakisääteisiä maksuja. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 267–346.)

Jos esimerkiksi pimeästä palkanmaksusta odotettavissa oleva hyöty on suurempi kuin kiinnijäämisestä seuraava sanktio, hyödyn tavoittelu on yrittämisen arvoista. Yksi keskeinen toimenpide harmaan talouden torjunnassa onkin tarttua tähän kohtaan: kiinnijäämisriski tulee saada nostettua korkeammaksi tai sanktion pitää olla niin ankara, että harmaan talouden avulla saavutettavaa hyötyä ei koeta tarpeeksi houkuttelevaksi. Käytännössä vain näihin kohtiin puuttuminen ei kuitenkaan ole

mahdollista. Esimerkiksi kiinnijäämisriskin nostaminen lähelle yhtä vaatisi valtavan määrän resursseja ja aiheuttaisi merkittäviä kustannuksia olematta kuitenkaan tehokas torjuntatoimenpide. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 267–346.)

Harmaan talouden torjunta on tehokkainta silloin, kun eri viranomaisten välillä on toimiva yhteistyö tietojen vaihdossa ja yhteisissä operaatioissa. Suomessa harmaan talouden torjuntaan osallistuu kattava joukko eri viranomaisia, joista erityisesti Verohallinto on keskeisessä roolissa. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 193–264.) Harmaan talouden torjuntaviranomaiset on esitetty rooleittain taulukossa 2.

Taulukko 2. Harmaan talouden torjuntaviranomaiset Suomessa (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 193–264).

Rooli	Viranomainen
Valvontaviranomainen	Verohallinto Tulli Työsuojelutarkastajat Tilaajavastuutarkastajat Eläketurvakeskus Työttömyysvakuutusrahasto Tapaturmavakuutuskeskus Evira Konkurssiasiamies Kilpailu- ja kuluttajavirasto Ympäristöviranomaiset
Esitutkintaviranomainen	Poliisi Tulli Rajavartiolaitos
Syyttämisestä vastaava	Syyttäjälaitos
Täytäntöönpanosta vastaava	Ulosottohallinto
Lupaviranomainen	Esimerkiksi alkoholi- ja liikennelupia myöntävät viranomaiset

Taulukossa 2 esitetty jako harmaan talouden torjuntaviranomaisista ei ole tiukasti määritelty, sillä esimerkiksi Tulli toimii yhtä aikaa valvonta- ja esitutkintaviranomaisena. Valvontaviranomaisten tehtävänä on löytää harmaata taloutta ja määrätä kyseisestä toiminnasta hallinnollisia seuraamuksia. Lisäksi valvontaviranomaiset tekevät tarvittaessa tutkintapyyntöjä esitutkintaviranomaisille. Esitutkintaviranomaiset suorittavat epäiltyjen rikosten esitutkinnat. Syyttäjälaitos

vastaa kaikista laajimpien ja haastavimpien harmaan talouden tapausten syyttämisestä. Ulosottohallinnon tärkein tehtävä harmaan talouden torjunnassa on ulosoton erikoisperinnässä, jossa käsitellään vaikeimpia perintäprosessin tapauksia. Lupaviranomaiset myöntävät lupia toimialueellaan sekä valvovat lupien asianmukaista noudattamista. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 193–264.)

Verohallinto on keskeisessä roolissa harmaan talouden torjunnassa Harmaan talouden selvitysyksikön (jäljempänä selvitysyksikkö) takia. Selvitysyksikön tehtävänä on edistää harmaan talouden torjuntaa tuottamalla ja jakamalla tietoa harmaasta taloudesta ja sen torjunnasta. Lisäksi selvitysyksikkö laatii viranomaiselle velvoitteidenhoitoselvityksiä. (Laki Harmaan talouden selvitysyksiköstä 1.2 §.) Velvoitteidenhoitoselvityksessä kuvataan organisaation tai organisaatiohenkilön toimintaa sekä veroihin ja muihin lakisääteisiin maksuihin liittyvien velvoitteiden hoitamista (laki Harmaan talouden selvitysyksiköstä 5.4 §). Selvitysyksikkö laatii velvoitteidenhoitoselvityksen ainoastaan viranomaisen pyynnöstä ja vain, jos laissa on säädetty, että velvoitteidenhoitoselvitys voidaan laatia kyseiselle viranomaiselle (laki Harmaan talouden selvitysyksiköstä 5.1 §).

Harmaan talouden torjunnan toimenpiteet ovat joko yleisiä tai liittyvät tiettyyn toimintaan. Suomessa harmaan talouden osuus rakennusalaalla on suuri, joten sitä varten on kehitetty omia, erityisiä torjuntatoimenpiteitä. Yleiset toimenpiteet, kuten kuitinantovelvollisuus tai mahdollisuus joutua verotarkastuksen kohteeksi, liittyvät jokaiseen toimialaan. Suomessa Verohallinto torjuu harmaata taloutta ohjaamalla verotusta ja veronmaksua, tutkimalla harmaan talouden ilmiöitä, tukemalla muita viranomaisia sekä tekemällä verotarkastuksia. (Verohallinto, 2012.)

Verohallinnon perusteellisin keino harmaan talouden torjunnassa on verotarkastus. Verotarkastuksen kohteeksi päätyneen asiakkaan kohdalla selvitetään, onko Verohallinnolle luovutettu riittävät ja oikeat tiedot, jotta asiakkaan verotus on mahdollista toimittaa lainmukaisesti. (Verohallinto, 2018.) Hirvonen ym. (2010) huomauttavat, että vaikka suurin osa harmaasta taloudesta paljastuu nimenomaan verotarkastusten yhteydessä, niiden määrä on vähentynyt 2000-luvulla. Heidän mukaansa Suomessa suoritettiin vuosina 2003–2009 yhteensä 28 683 verotarkastusta.

Kuitintarjoamisvelvollisuudesta käteiskaupassa annetun lain (jäljempänä kuittilaki) ”tavoitteena on torjua harmaata taloutta vähentämällä elinkeinonharjoittajan mahdollisuutta jättää käteismaksuna saatuja tuloja merkitsemättä kirjanpitoon ja edistämällä ostajan mahdollisuutta havaita tällaista myyntiä” (kuittilaki 1.1 §). Kuittilaki velvoittaa elinkeinonharjoittajaa tarjoamaan käteisellä rahalla tai siihen rinnastettavalla maksutavalla maksetun tavaran tai palvelun ostajalle kuittia (kuittilaki 4.1 §). Kuitintarjoamisvelvollisuuden noudattamista valvovat Verohallinto ja poliisi (kuittilaki 5.1 §). Sanktiona laiminlyönnistä on 300–1000 euron arvoinen laiminlyöntimaksu (kuittilaki 6.2 §).

Lain tilaajan selvitysvelvollisuudesta ja vastuusta ulkopuolista työvoimaa käytettäessä (jäljempänä tilaajavastuulaki) tavoitteena on edistää työehtojen noudattamista ja yritysten välistä tasavertaista kilpailua. Tilajavastuulaki pyrkii myös luomaan edellytykset sille, että yritykset ja julkisoikeudelliset yhteisöt voivat varmistaa, että niiden vuokratyö- tai alihankintasopimuskumppanit täyttävät lakisääteiset velvoitteensa sopimusosapuolina sekä työnantajina. (Tilajavastuulaki 1.1 §.) Tilajavastuulakia sovelletaan, kun työn tilaaja käyttää Suomessa vuokrattua työntekijää tai kun työn tilaajan Suomessa olevassa työtilassa työskentelee työntekijä, joka on tilaajan kanssa alihankintasopimuksen tehneen työnantajan palveluksessa (tilajavastuulaki 2.1 §).

Harmaan talouden kannalta keskeinen tilajavastuulain määritelmän mukainen työn tilaaja on elinkeinonharjoittaja tai julkisoikeudellinen oikeushenkilö, esimerkiksi kunta tai valtio (tilajavastuulaki 3.1 §). Tilajavastuulaki velvoittaa työn tilajaa pyytämään sopimuskumppanilta selvityksen sopimuskumppanin kuulumisesta ennakonperintä- ja työnantajarekisteriin sekä arvonlisäverovelvollisten rekisteriin. Lisäksi tilaajan tulee vaatia kaupparekisteriote tai sitä vastaavat tiedot, selvitys verovelasta, todistukset työntekijöiden eläkevakuutusten ottamisesta ja maksujen suorittamisesta, selvitys sovellettavasta työehtosopimuksesta sekä selvitys työterveyshuollon järjestämisestä. (Tilajavastuulaki 5.1 §.) Edellä mainitut toimitettavat tiedot eivät saa olla kolmea kuukautta vanhempia (Tilajavastuulaki 7.1 §).

Hirvosen ja Määtän (2018, s. 293–305) mukaan tilaajavastuulaki ennaltaehkäisee harmaata taloutta, mutta ei kuitenkaan pysty vaikuttamaan sen vaikeimpiin tapauksiin. Tilaajavastuulain suurin ongelma on siinä, ettei sen vaatimilla selvityksillä ole käytännön vaikutusta silloin, kun sopimuskumppanina on uusi yritys, jolla ei ole ongelmia rekisteritietojen kanssa. Yritys voi olla esimerkiksi kertakäyttöyritys, joka lopetetaan yhden projektin jälkeen. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 293–305.)

Suomessa rakennuslalla tehokkain harmaan talouden torjuntakeino on käännetty arvonlisäverovelvollisuus. Normaalitilanteessa tuotteen tai palvelun myyjä on velvollinen suorittamaan arvonlisäveron tilityksen valtiolle, mutta rakennuslalla tiettyjen rakentamispalvelujen myyntitilanteessa suoritusvelvollinen on ostaja. Käännettyä arvonlisäverovelvollisuutta sovelletaan, kun myydään rakentamispalvelua tai vuokrataan työvoimaa rakentamispalvelua varten, kun ostaja on elinkeinonharjoittaja, joka myy rakentamispalvelua tai vuokraa työvoimaa rakentamispalvelua varten toiminnassaan ja kun myynti tapahtuu Suomessa. Kaikkien kolmen edellytyksen on täyttyävä, jotta käännettyä arvonlisäverovelvollisuutta voidaan soveltaa. Rakentamispalvelun myynti yksityishenkilölle ja tavaroiden myynti on suljettu käännetyn arvonlisäverovelvollisuuden soveltamisen ulkopuolelle. (Verohallinto, 2017a.)

Käännetyn arvonlisäverovelvollisuuden tavoitteena on pienentää valtion arvonlisäveromenetystä sekä parantaa rehellisten verovelvollisten kilpailuasemaa rakennuslalla (hallituksen esitys – HE 41/2010 vp). Hirvosen ja Määtän (2018, s. 281–286) mukaan käännetyn arvonlisäverovelvollisuuden tarkoituksena on myös poistaa mahdollisuus karusellikaupan tyypisiin veropetoksiin. Karusellikaupassa yritys myy Euroopan unionin sisällä hyödykkeitä toiseen maahan ja hakee sitten perusteetonta arvonlisäveron palautusta. Varsinainen veron maksaminen jää ostajaksi merkitylle kertakäyttöyritykselle, joka jättää veron maksamatta. (Hirvonen ym., 2010.)

Rakennuslalla on harmaan talouden torjuntaan liittyviä tiedonantovelvoitteita, joita ovat rakentamisilmoitus, urakkatiedot ja työntekijätiedot. Tiedot tulee ilmoittaa Verohallinnolle. Rakentamisilmoitus annetaan rakentamis-, korjaus- ja kunnossapitotöistä, jotka tehdään rakennustyömaalla. Rakentamisilmoituksen ovat velvollisia antamaan hankkeen päätoteuttaja, rakennustyön tilaaja, asunto-osakeyhtiö

sekä kotitalous rakentamisluvan alaisista töistä. Urakkatiedot tarkoittavat urakkasopimusta koskevia tietoja, kuten urakan sopimusosapuolia ja kokonaissummaa. Rakennustyön tilaajana toimiva yritys on velvollinen ilmoittamaan urakkatiedot. Urakkatiedot on ilmoitettava rakentamispalvelun ostosta, rakennustelineiden pystytys- ja purkutyön ostosta sekä työvoiman vuokrauksesta rakennustyötä varten. Rakentaminen yhteisellä työmaalla velvoittaa antamaan työntekijätiedot. Työmaan päätoteuttaja antaa työntekijätiedot kaikista yhteisellä työmaalla työskentelevistä henkilöistä. (Verohallinto, 2019.)

Laki veronumerosta ja rakennusalan veronumerorekisteristä (myöhemmin veronumerolaki) pyrkii konkreettisesti helpottamaan rakennusalan työntekijöiden ja työnantajien verotukseen liittyvien velvollisuuksien valvontaa (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 286–288). Rakennustyömaalla liikuttaessa työntekijän tai itsenäisen työnsuorittajan tulee käyttää kuvallista tunnistetta (työturvallisuuslaki 6:52a.1 §). Veronumerolain edellyttämä yksilöllinen veronumero merkitään tähän tunnisteseen (veronumerolaki 2.1 §). Lisäksi veronumero merkitään Verohallinnon ylläpitämään rakennusalan veronumerorekisteriin (veronumerolaki 4.1 §). Kenen tahansa on mahdollista saada henkilön nimen ja veronumeron perusteella tieto siitä, onko henkilö merkitty veronumerorekisteriin (veronumerolaki 5.1 §).

Aina harmaata taloutta ei kuitenkaan tarvitse torjua viranomaistoimenpitein. Virénin (2013a) mukaan harmaa talous ja pimeä palkanmaksu voivat vähentyä luonnollisesti sen seurauksena, että yrityksen koko kasvaa. Pienet yritykset ovat Virénin mukaan jopa yli kymmenen kertaa taipuvaisempia harmaaseen talouteen, kuin suuret yritykset, joiden liikevaihto on yli 400 000 euroa vuodessa.

5.2 Toimenpiteiden keskeiset ongelmat

Vaikka harmaan talouden torjunta Suomessa on mennyt eteenpäin esimerkiksi lainsäädännön kehittämisen kautta, on siinä vielä paljon parannettavaa. Harmaata taloutta tavataan useimmiten pienissä yrityksissä ja silti niiden mahdollisuus joutua verotarkastuksen kohteeksi on pieni. Resurssipulan takia verotarkastusten määrä on vähentynyt entisestään 2000-luvulla. (Hirvonen ym., 2010.)

Omalta osaltaan harmaan talouden torjuntaa vaikeuttaa Suomen jäsenyys Euroopan unionissa. Jäsenyys takaa tavaroiden, palveluiden, työvoiman ja pääoman vapaan liikkuvuuden. Kansalliset torjuntakeinot eivät välttämättä riitä, kun nämä neljä kokonaisuutta saavat liikkua vapaasti unionin alueella. Myös kokonaisvaltainen sääntelyn vähentyminen ja negatiivisempi suhtautuminen sääntelyyn luovat omat haasteensa harmaan talouden torjunnalle. (Hirvonen ym., 2010.)

Kankaanrannan ja Muttilaisen (2010) mukaan harmaan talouden tapaukset pelkästään rakennusalan kuittikaupassa työllistävät suurimman osan poliisin talousrikostutkijoista ja -syyttäjistä, mikä kiellii resurssipulasta harmaan talouden torjunnassa. Hirvosen ym. (2010) mukaan kiinnijäämisriski pienimuotoisessa harmaan talouden toiminnassa onkin hyvin matala. Kososen (2014) mukaan on väistämätöntä, että harmaata taloutta esiintyy jonkin verran, sillä suurimman osan kerätyistä verotuloista laittaminen itse verojärjestelmän valvontaan ei ole kannattavaa.

Harmaan talouden torjunta lainsäädännön keinoin aiheuttaa yrityksille hallinnollista ja julkisvallalle hallinnon sisäistä taakkaa. Nämä taakat tarkoittavat lakisäateisten tietojenantovelvoitteiden täyttämisestä syntyviä kustannuksia. Tietojenantovelvoitteita ovat esimerkiksi ilmoitus- ja raportointivelvoitteet. Yksi harmaan talouden torjunnan suurista haasteista onkin tasapainon löytäminen: tilanne, jolloin toimenpiteet ovat resurssien käytöltään ja kustannuksiltaan järkeviä, mutta myös tehokkaita torjumaan harmaata taloutta. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 267–346.)

Hallinnollinen taakka erityisesti rakennusalan yrityksille on raskas. Käännetty arvonlisäverovelvollisuus aiheuttaa alan yrityksille noin 30 miljoonaa euroa kustannuksia vuodessa (HE 41/2010 vp). Lisäksi rakennustyömailla noudatettava työntekijöitä ja rakennusurakoita koskeva kuukausittainen ilmoittamismenettely aiheuttaa kustannuksia arviolta 48 miljoonaa euroa vuodessa. (Hirvonen & Määttä, 2018, s. 267–346.) On siis perusteltua kyseenalaistaa, onko näillä torjuntatoimenpiteillä saavutettava hyöty niin suurta, että se kattaa torjunnasta aiheutuvat kustannukset. Tosin Kosonen (2014) huomauttaa, että vaikka ilmoitus- ja raportointivelvoitteet aiheuttavat työnantajille raskautta, ne ovat silti hyvin kustannustehokkaita järjestelmiä, joiden valvontaan viranomaisten ei tarvitse käyttää liikaa resursseja.

6 YHTEENVETO

Tämä kandidaatintutkielma vastaa tutkimuskysymyksiin ”Mitä harmaa talous on?” ja ”Miten harmaa talous ilmenee Suomessa?”. Harmaan talouden tutkimuksen keskeiseksi ongelmaksi voidaan todeta yleisesti hyväksytyn määritelmän puuttuminen. Harmaalle taloudelle ei voida antaa vain yhtä määritelmää, vaan käsitteen sisältö on aina riippuvainen asiayhteydestä ja käyttäjästä. Kansainvälisessä tutkimuksessa harmaasta taloudesta käytetään lukuisia eri termejä kuvaamaan käsiteltävää ilmiötä. Yhteistä eri määritelmille on niiden perustuminen verojen ja muiden lakisääteisten maksujen välttämiseen.

Yritysten harjoittama harmaa talous ilmenee Suomessa useimmiten ohimyyntin, kuittikaupan ja peitellyn osingonjaon muodossa. Harmaa talous on yleisintä työvoimavaltaisilla aloilla, joissa käytetään paljon alihankintaketjuja. Harmaan talouden kokoluokasta Suomessa on esitetty hyvin vaihtelevia tutkimustuloksia. Erilaiset määritelmät harmaalle taloudelle sekä erilaiset mittaamenetelmät selittävät eroavia arvioita. Puutteellistenkin menetelmien käyttö on perusteltua tilanteessa, jossa yhtä oikeaa mittaamenetelmää ei ole.

Aiemman harmaan talouden tutkimuksen perusteella voidaan yleisesti sanoa, että verotaakan ja sääntelyn kasvaessa myös harmaa talous kasvaa. Harmaan talouden tutkiminen on tärkeää, koska harmaalla taloudella on selkeitä vaikutuksia valtion, yrityksiin ja yksilöihin. Saamatta jäävät verotulot pienentävät valtion verokertymää ja voivat aiheuttaa verotuksen kiristymistä. Harmaan talouden aiheuttama vääristynyt kilpailu vaikeuttaa rehellisten yritysten toimintaa markkinoilla. Osittain harmaan talouden kasvua hillitsee ihmisten vahvempi halu noudattaa lakeja kuin olla maksamatta veroja. Tämä mielenkiintoinen ristiriita ihmisten käyttäytymisessä mahdollistaa uusia näkökulmia harmaan talouden tutkimukselle.

Tämän tutkielman pohjalta kiinnostavia jatkotutkimusaiheita ovat harmaaseen talouteen ja talousrikollisuuteen liittyvä kiinnijäämisriski ja sanktion arvo. Tällä hetkellä harmaan talouden torjunnan resurssit ovat alimitoitettut ja toimenpiteitä vähennetään entisestään. Tämä tekee riittävän ankaran sanktion löytämisestä ja kiinnijäämisriskin kustannustehokkaasta nostamisesta tärkeitä tutkimuskohteita.

LÄHTEET

- Almenar, V., Sánchez, J. L. & Sapena, J. (2019). Measuring the shadow economy and its drivers: The case of peripheral EMU countries. doi:10.1080/1331677X.2019.1706601
- Cagan, P. (1958). The demand for currency relative to the total money supply. *Journal of Political Economy*, 66(4), 303–328. doi:10.1086/258056
- Dell’Anno, R. (2008). What is the relationship between unofficial and official economy? An analysis in Latin American countries. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 12, 185–203.
- ESA – European System of National Accounts. (1995).
- Georgiou, G. M. (2007). *Measuring the size of the informal economy: A critical review*. Nicosia: Central Bank of Cyprus.
- Gyls, P. (2005). Economy, anti-economy, underground economy: Conceptual and terminological problems. *Ekonomika*, 72, 27–37.
- Hallituksen esitys – HE 41/2010 vp.
- Hirvonen, M. (2013). Arviot harmaasta taloudesta eivät ole yhden menetelmän varassa – kommentteja Matti Virénin artikkeliin. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*, 109(4), 534–538.
- Hirvonen, M., Lith, P. & Walden, R. (2010). *Suomen kansainvälistyvä harmaa talous*. Helsinki: Eduskunnan tarkastusvaliokunta.
- Hirvonen, M., & Määttä, K. (2018). *Harmaa talous ja talousrikollisuus: Ilmenemismuodot ja torjunta*. Helsinki: Edita Publishing Oy.
- Johnson, S., Kaufmann, D. & Shleifer, A. (1997). The unofficial economy in transition. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1997(2), 159–239. doi:10.2307/2534688
- Johnson, S., Kaufmann, D. & Zoido-Lobaton, P. (1998). Regulatory discretion and the unofficial economy. *The American Economic Review*, 88(2), 387–392.
- Kankaanranta, T. & Muttilainen, V. (2010). *Kuittikauppa rakennusalan talousrikollisuutena. Poliisiammattikorkeakoulun raportteja 86/2010*. Tampere: Poliisiammattikorkeakoulu.
- Kosonen, T. (2014). Harmaan talouden syyt ja seuraukset. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*, 110(1), 42–49.
- Lackó, M. (2000). Hidden economy – An unknown quantity? Comparative analysis of hidden economies in transition countries, 1989-95. *Economics of Transition*, 8(1), 117–149. doi:10.1111/1468-0351.00038

Laki Harmaan talouden selvitysyksiköstä 21.12.2010/1207.

Laki tilaajan selvitysvastuusta ja vastuusta ulkopuolista työvoimaa käytettäessä 22.12.2006/1233.

Laki veronumerosta ja rakennusalan veronumerorekisteristä 9.12.2011/1231.

Nurminen, R. (2008). Piilotalouden arvo Suomessa vähäinen. *Tieto & Trendit*, 2008(8), 12–14.

OECD (2002). *Handbook for Measuring the Non-observed Economy*. Pariisi: OECD.

Petersen, H., Thießen, U., & Wohlleben, P. (2010). Shadow economy, tax evasion, and transfer fraud – definition, measurement, and data problems. *International Economic Journal*, 24(4), 421–441. doi:10.1080/10168737.2010.525973

Schneider, F. (1998). Stellt das Anwachsen der Schwarzarbeit eine wirtschaftspolitische Herausforderung dar? Einige Gedanken aus volkswirtschaftlicher Sicht. *Mitteilungen des Instituts für Angewandte Wirtschaftsforschung*, 98(1), 4–13.

Schneider, F. (2009). *The shadow economy in Europe*. London: A. T. Kaerney.

Schneider, F., Buehn, A. & Montenegro, C. E. (2010). New estimates for the shadow economies all over the world. *International Economic Journal*, 24(4), 443–461. doi:10.1080/10168737.2010.525974

Schneider, F. & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1), 77–114. doi:10.1257/jel.38.1.77

Schneider, F., Raczkowski, K. & Mróz, B. (2015). Shadow economy and tax evasion in the EU. *Journal of Money Laundering Control*, 18(1), 99–111. doi:10.1108/JMLC-09-2014-0027

SNA – System of National Accounts. (1993).

Työturvallisuuslaki 23.8.2002/738.

Valtiovarainministeriö. (1994). *Työryhmämuistioita*, 1994(21).

Verohallinto. (2012). vero.fi

Haettu osoitteesta

https://www.vero.fi/yritykset-ja-yhteisot/tietoa-yritysverotuksesta/verotarkastus/verotarkastukset_harmaan_talouden_torju/

Verohallinto. (2017a). vero.fi

Haettu osoitteesta

https://www.vero.fi/syventavat-vero-ohjeet/ohje-hakusivu/48625/rakennusalan_kaannetty_arvonlisaverovel3/

Verohallinto. (2017b). vero.fi

Haettu osoitteesta

https://www.vero.fi/yritykset-ja-yhteisot/tietoa-yritysverotuksesta/verotarkastus/verotarkastukset_harmaan_talouden_torju/rakennusalan_harmaan_talouden_torjunt/

Verohallinto. (2018). vero.fi

Haettu osoitteesta

<https://www.vero.fi/yritykset-ja-yhteisot/tietoa-yritysverotuksesta/verotarkastus/>

Verohallinto. (2019). vero.fi

Haettu osoitteesta

<https://www.vero.fi/syventavat-vero-ohjeet/ohje-hakusivu/48413/rakentamiseen-liittyv%C3%A4-tiedonantovelvollisuus/>

Verohallinto. (2020). vero.fi

Haettu osoitteesta

<https://www.vero.fi/harmaa-talous-rikollisuus/ilmi%C3%B6t/pime%C3%A4-ty%C3%B6voima/>

Virén, M. (2013a). Onko koko Suomen talous "harmaata"? *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*, 109(3), 399–412.

Virén, M. (2013b). Vastaus Hirvoselle. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*, 109(4), 539–540.